

10. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації. – К., 2005.
11. Ксензенко С. К истории рода Зарудных. Из семейного архива Скибинских // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава. – 1917. – вып. 15.
12. ЦДІАУК. – Ф. 83. – Оп. 3. – Спр. 18.
13. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1690.
14. Стороженки. Семейный архив. – К., 1908. – Т. VI.
15. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 1. Значне військове товариство. Бунчукове товариство. – К., 2008.
16. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. I. – Чернигов, 1866.
17. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729-1730 гг. – Чернигов, 1901.
18. Модзалевский В. Генеральный судья Черныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – Март; Апрель; Май.
19. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. 3. Миклашевские // Киевская старина. – 1882. – № 8.
20. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 6.
21. ІР НБУ. – Ф. I. – № 66093.
22. Кривошея О. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт // Гілея. – 2008. – Вип. 11.
23. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18661.

Summary

The problem of transformation of Cossac nobles' estates in the end of XVII – XVIII centuries was analyzed in the article.

В. І. Мільчев

ЗАПОРОЗЬКЕ ГАЙДАМАЦТВО XVIII СТОЛІТТЯ ЯК ТРАДИЦІЙНИЙ ЗДОБИЧНИЦЬКИЙ ПРОМИСЕЛ КОЗАЦТВА

Недостатній рівень дослідженості політичної та соціальної історії Запорозжя XVIII ст., не дає змоги однозначно й у повному обсязі відповісти на питання про витoki та характерні риси гайдамацького руху в середовищі запорозької громади часів Нової Січі. Тема ця залишається практично не розробленою. Переважна більшість досліджень з історії гайдамацтва здебільшого стосуються лише завершального періоду запорозької історії – кінця 1760-х та початку 1770-х рр. Так само, діаметрально протилежними, є й оцінки цього складного соціального явища, зроблені представниками різних наукових шкіл: від беззастережного ототожнення гайдамацтва з анархічним бандитизмом в найгіршому його прояві (А. Скальковський, Ф. Равіта-Гавронський) [1; 2], до віднесення його виключно до сфери національно-визвольних змагань (П. Мірчук) [3], чи то класової боротьби (В. Голобуцький) [4].

Трафарети та ідеологічні штампи радянського періоду спричинилися тому, що й до нашого часу, у сучасній українській історіографії гайдамацтво сприймається майже виключно як селянсько-козацький повстанський рух на Правобережній Україні, спрямований проти польського панування. Однак, більш близьке знайомство з документальними джерелами тієї доби переконливо свідчить про те, що таким чином гайдамацтво не сприймалося не тільки представниками польської, російської, турецької та запорозької адміністрацій, але й самими гайдамаками. Особливою мірою все це стосується періоду, який передував Коліївщині 1768 р.

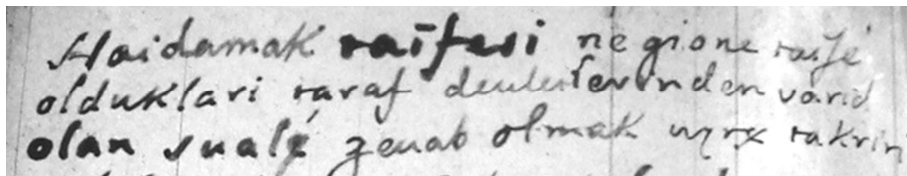
Попри появу кількох розвідок вітчизняних і діаспорних українських істориків, які визначили можливі шляхи подальших наукових студій над гайдамацькою проблемою, тема ця все ще продовжує залишатися фактично недослідженою [5-7]. Не в останню чергу через свою “табуованість” – будь-які, навіть максимально неупереджені розвідки, які не вкладаються в прокрустове ложе офіційних концепцій національно-визвольної боротьби українського народу сприймаються академічним загалом як зазіхання на “святу-святих” та підлягають остракізму. Зрозуміло, що остання обставина як ніяка інша стоїть на перешкоді потенційних дослідників.

Разом із цим, хочеться комусь чи ні, “критична маса” джерел з історії запорозького козацтва, виявлених у архівосховищах Російської Федерації, Польщі та України та введених до наукового обігу, їх інформаційне наповнення, не тільки підкидують “недоречні запитання” дослідникам-козакознавцям, але й дозволяють окреслити шляхи подальшого наукового пошуку та висвітлити окремі аспекти діяльності здобичницьких ватаг запорозького козацтва, відомих під узагальненою назвою гайдамаків, впродовж 1720-х – 1780-х років. Одним з них є питання про мотивації гайдамацтва, оскільки цілком очевидним є той факт, що у багатьох задокументованих випадках прагматичний здобичницький фактор відверто й показово домінував над міркуваннями національними, релігійними чи то класовими.

Не можна сказати, що наявність здобичницьких мотивів у гайдамацькій активності запорожців не була помічена науковцями-попередниками. В. Антонович, у написаній ним передмові до ґрунтовної збірки документів з історії гайдамацтва констатував наявність у гайдамацькому русі двох течій – національно-визвольної та відверто здобичницької, фактично розбійницької [8, с.1-128]. Основним рушійним мотивом останньої, на його думку, було тривіальне захоплення здобичі, без будь-яких релігійних чи політичних мотивацій. Втім, далі констатації гайдамацтва-здобичництва в своїх студіях В. Антонович не пішов. Натомість, вже згадуваний польський історик Ф. Равіта-Гавронський в своїх розвідках ставив анархічні розбійницькі прояви гайдамацтва в голову кута, цілковито відкидаючи будь-які інші мотиви, окрім здобичницьких. Показовим при цьому було, що й перший, й другий, так само як їх численні послідовники, все ж таки сприймали гайдамацтво як явище, яке зародилося в глибинах українського етносоціуму достатньо пізно – на початку ХVІІІ ст., та чия поява на світ була прямо пов'язана з драматичними подіями польсько-українського протистояння, зокрема з боротьбою селянсько-козацьких мас Правобережжя проти іноземного панування.

Не відкидаючи цілковито подібної точки зору, ми, разом із тим, хотіли б наголосити на тому, що вжиток терміну “гайдамак”, так само як і активність самих гайдамаків аж ніяк, і ніколи не обмежувались виключно одним вектором – польським. Ретельне студіювання першоджерел наводить, зрештою, на думку про те, що в широкому розумінні гайдамацтво сприймалося сучасниками як весь комплекс проявів здобичницької діяльності саме запорозького козацтва. На нашу думку, час появи перших писемних згадок про гайдамацтво не випадково припадає на першу чверть ХVІІІ ст. З одного боку, він припадає на час широкомасштабних заходів польського, російського й турецького урядів з делімітації кордонів та налагодження прикордонної служби та паспортного контролю на теренах Північного Причорномор'я (1700-1705, 1711-1714 рр.). За таких умов традиційні “молодецькі” (себто здобичницькі) виправи підданців кожної з сторін неминуче починають розглядатися як не просто акт агресії проти сусіда, але й як вияв непокори по відношенню до влади країни, підданцями якої вони були. З іншого ж боку, інституалізація терміну (але ж не явища як такого!) відбувається за часів перебування Війська Запорозького Низового у підданстві кримських ханів з династії Гіреїв.

Самі ранні звістки про гайдамакування запорожців у польських та російських (!) володіннях фіксуються у скаргах польського прикордонного командування кримським можновладцям на дії запорозьких здобичників. Так, 3 серпня 1714 р. у листі до очаківського паші Абди польський гетьман Сенявський скаржився на “*swawolne kupy kozactwa z niemalu szkodu wypadaiuce*” з території Очаківського степу (Едисану) у Польську Україну [9, арк.13в.]. Зворотне листування з турецької сторони зазвичай аж рясніло спогадами про гамування нападників-запорожців. Часті дипломатичні зносини з цієї проблеми спричинилися тому, що за випадкових обставин, не інакше як за співзвучністю тюркського дієслова *hajdamak*, яке означало акт розбою, грабежу, з терміном тюркського ж походження *козак*, яке на той час вже давно використовувалося в українській, польській та російській мовах, слово *гайдамак*, увійшло до повсякденного вжитку для означення явища прикордонного здобичництва в цілому. Подібна версія має повні підстави для свого існування, оскільки чітко прослідковується за матеріалами польсько-турецького дипломатичного листування з приводу набігів запорожців на польські володіння з метою захоплення здобичі та ясиру.

Витяг з листа буджацького сераскіра до великого гетьмана коронного.
1720-і роки (мова турецька; транслітерація латинкою) [10, арк.492].

Тобто, в часи свого виникнення терміни “гайдамак”, “гайдамацтво” та інші похідні, ніколи (!) не вживалися для оцінки антипольської боротьби правобережного козацтва чи то селянства, означаючи виключно здобичницькі рейди запорожців на польську територію.

Лише з другої половини ХVІІІ ст. починається епоха вільного й широкого трактування терміну “гайдамак” польськими можновладцями. В широкому розумінні “гайдамаками” іменувався будь-який елемент, прямо або потенційно ворожий до них, однак обов'язковою умовою була й безпосередня чи опосередкована приналежність/зв'язок із Запорожжям, вірніше з Військом Запорозьким Низовим. У широкому розумінні під подібний трактament підпадало все українське населення і не тільки воно. Фактично, терміни “запорожець” і “гайдамак” у

шляхетському оточенні Речі Посполитої сприймалися якщо й не як синонімічні, то вже точно як споріднені між собою ментально [11, арк.41].

Досить швидко вживання терміну *гайдамак* переймає не тільки польська, але й російська сторона, оскільки здобичницькі рейди запорозьких ватаг з території Кримського ханства починають турбувати південні й східні окраїни українських земель – Гетьманщину і Слобожанщину. Причому такою мірою, що з метою запобігання наскоків запорозьких “харцизів” або ж “гайдамаків (документи тієї доби вживають обидві назви як синонімічні), відбувається зведення по кордонах нових фортів та заселення їх все тими ж “черкасами”, себто українськими козаками [12, арк.179-181]. При цьому напади ці не були абстрактними військовими діями проти тих же російських військ, розташованих в українських землях, об’єктом їх ставало українське населення.

Маємо чимало подібних задокументованих випадків. Найбільш ранні із них відносяться до самих початків перебування Війська Запорозького Низового у підданстві Гіреїв – 1711-1713 рр. Він є досить характерним: група молодиків з прикордонних містечок Орла, Кишеньок, Китайгорода тікає на Січ у Олешках; там вони живуть зо два роки – рибалять у Великому Лузі, беруть участь у військових виправах січовиків на Північному Кавказі, однак, очевидно, все це не приносить головного, заради чого так різко змінили звичний плін життя – багатства. Важко знайти іншу виправдану мотивацію, окрім звичайної жаги наживи для дій, коли запорозькі здобичники вирушали на промисел не в чужі польські чи кримські краї, але на свою малу батьківщину, в землі українські. Приєднавшись до гайдамацької ватаги запорожців, хлопці, в якості поводитирів, ведуть її “на промисел” саме в рідні краї. Відгін коней, грабежі, захоплення бранців... Звичайно, глибинні мотиви подібної “наводки” здобичників на рідні селища можуть корінитися у особистій ворожнечі, застарілих неприязних стосунках чи чомусь такому подібному, але ж, як не крути, підігнати їх під ранжир “національно-визвольної боротьби” не виявляється можливим, тим більше, коли відсіч їм дають ті ж українські гетьманські козаки [13, арк.1-1зв.,2].

Зрозуміло, що гайдамацькі напади на власне українські землі багато в чому були зумовлені самими обставинами перебування в кримському підданстві. Питання про вплив ногайсько-татарського здобичництва на особливості здобичництва запорозького за часів кримської протекції все ще залишається малодослідженим. Як вже йшлося, маємо звістки про те, що саме в цей період серед частини запорожців поширюється практика захоплення ясиру в Гетьманщині та Слобожанщині, з метою його подальшого продажу в Криму [14, арк.1]. Не думаємо, що до неї залучалися широкі верстви козацтва – скоріш за все, то була прерогатива виключно січового маргінесу, яка, до того ж, мала приховуватись від більшості Війська [14, арк.13]. Втім, і заперечувати той факт, що особливого розмаху здобичницькі виправи січовиків набувають саме під час, та в перші роки після перебування під владою Гіреїв, не доводиться. Очевидно, що практика работоргівлі на території турецько-кримських володінь, яка зберігалася впродовж всього XVIII ст. ставала принадою для окремих запорозьких маргіналів. Показово, що й після 1775 р., коли частина січовиків “йде до басурмана”, випадки захоплення ясиру “турецькими” запорожців знову фіксуються: лише у першій половині 1780 р. згадується три випадки захоплення гайдамаками молодих жінок з ціллю їх продажу в Очакові, причому ніде інде, як в одному з найбільших з колишніх запорозьких військових селищ – Гарді-на-Бузі [15, арк.1-1зв.,11-11зв.].

Попри наявність подібних одіозних проявів здобичництва в запорозькому середовищі, вони, очевидно, несхвально сприймалися всією січовою громадою. Повернення Війська Запорозького Низового під російську протекцію у 1734 р. поставило гайдамакування подібного штибу не тільки поза законом польської, турецької чи російської держави, але ж й за межами звичайного запорозького права. За часів Нової Січі, необхідність спільних дій, під час війн, з російськими військами, під началом російських же воєначальників, практично унеможлиблювала традиційне здобуття “козацького хлібу”. Можна було за їхнім наказом взяти участь у диверсійному рейді по тилах турецького війська, взявши багату здобич, в тому числі й для себе, однак вже не можна було на власний розсуд “пошарпати жидків” у сусідній Польщі [16, арк.2-3,24].

Не кращими були справи для гайдамаків й у мирний час – здобичницькі виправи запорожців на турецькому прикордонні після укладення чергового миру з турками однозначно сприймалися вищою російською владою як прояви “разбоя, воровства и грабежа”, а в загальному розумінні – *гайдамацтва* [17, арк.55,62,64-66зв.]. Під категорію гайдамацтва підпадало й скоєння грабунків на території самих Запорозьких Вольностей [18, арк.5].

Спостерегаючи інституалізацію гайдамацтва як явища, вірніше процес перетікання традиційного степового здобичництва – “харцизства”, – в якісно нову стадію та хронологічний етап, треба бути свідомими того, що витоки його коріняться не лише в гіпертрофованій схильності запорозьких козаків до “прикордонного спорту”, їх також треба шукати в реаліях тогочасного життя, які часто перетворювали вихід “на великий шлях” на єдинно можливість бодай чогось досягти в житті для сотен і тисяч.

Середній вік абсолютної більшості членів гайдамацьких ватаг впродовж всього ХVІІІ ст., як свідчать дані судово-слідчої документації, коливався в діапазоні 20-30 років [19, арк.2-4,7 та 20, арк.29-31,86-106]. Соціальний склад – сірома, яка, окрім праці на рибальських заводах чи то наймитування по зимівниках, не цуралася й більш легкими способами здобуття коштів [21, арк.82-82зв.]. Вистачало серед запорожців-гайдамаків й звичайних шукачів пригод. Авантюрна вдача багатьох із членів гайдамацьких ватаг цілком виразно проглядає навіть за сухими рядками вироків – окрім тривіальних грабунків зустрічаємо навіть згадки про афери із фальшивими документами і самозванство [22, арк.104].

Шлях до гайдамацької ватаги у кожного був своїм, окремим, втім глибинна психологічна мотивація безсумнівно тотожною, дуже схожою. Внутрішній психологічний дискомфорт, викликаний змінами звичного способу життя; негативні почуття як до справжніх, так і до удаваних винуватців цього; невдоволення власним соціальним статусом і майновим статком... До цього слід ще додати відсутність міцних родинних чи соціальних зв'язків у середовищі, в якому відбувалася початкова соціалізація особистості, спричинену смертю рідних, відсутністю умов чи бажання до створення власної родини... [23, арк.34-35зв.].

Січова “сірома” подібного ґатунку хоча була постійним головним боєм не тільки для поляків чи татар, але й для Коша Війська Запорозького Низового, хоча за певних обставин досить успішно використовувалася ним же для виконання різноманітної “брудної роботи”, якої намагалося уникати статечне курінне козацтво. Переслідуючи гайдамаків із числа січової сіроми, військова старшина, тим не менше, часто сама була таємним організатором здобичницьких виправ, причому виключно з корисних міркувань. Відомі випадки, коли з дозволу військового керівництва на грабунк до татарського степу вирушали ватаги, які приганяли табуни по кілька тисяч коней. Під час перетину кордону, чи безпосередньо на Січі, гайдамаки арештовувалися та без зволікань каралися на горло. Свідки-виконавці йшли у небуття, коні на продаж, або у зимівники. В такий спосіб були нагромаджено значні первинні капітали таких відомих запорозьких старшин-багатіїв, як Петро Калнишевський, Микола Касап, Іван Глоба, Іван Чугуєвець та Василь Пишмич [24, арк.13,16зв.]. Втім, подекуди, хоча й нечасто, проти старшини, яка виступала організатором гайдамацького промислу, розпочиналися карні справи: у 1751 р. до смертної кари, з заміною довічною каторгою, було засуджено одного з курінних отаманів – Олексія Ляха, та осавула Кіндрата Біду [25, арк.26], а на початку 1756 р., було відкрито бугогардівського полковника Тарана – його було взято “на гарячому”: схоплено кількох гайдамаків з вирядженої ним ватаги, а також знайдено у нього речі, пограбовані у новосербського поручика Константінова [26, арк.691].

Послуги гайдамацького елемента були не зайвими для Коша й під час проведення більш серйозних заходів, наприклад для відстоювання земель Військ від зазіхань, зокрема для “наїздів” на поселення Новоросійської губернії, які мали місце в 1760-1770-х роках. Впродовж 1775-1776 рр. відбулося розслідування місцевою російською адміністрацією (Азовська губернія) подій десятирічної давнини – нападу запорозької команди з 250 козаків, на чолі з старшинами Гелехом, Паралічем, Куликом і Гараджею на форштадт Олексіївської фортеці Української укріпленої лінії, пограбування майна та вбивства двох ландміліціонерів-однорців. Спочатку акція планувалася виключно як звільнення від зайд загарбаних запорозьких земель, або ж переведення їх під юрисдикцію Війська, однак на певному етапі старшини, на яких було покладено її здійснення, не змогли утримати ситуацію під контролем. Сірома, яка чисельно переважала, звела все до тривіального грабунку та смертовбивства. Саме до цього апелювали згадані старшини, виправдовуючи свої дії та обґрунтовуючи свою непричетність до вбивств і грабунків. Достатньо м'яке покарання – послух у монастирях Білгородської губернії для трьох із них, і виправдання полковника Гараджі, свідчать на користь того, що часто-густо старшина була просто не в змозі керувати здобичницькими прагненнями сіроми та змушена була йти в неї на повіду [27, арк.245-246зв.].

Ліберальне ставлення Коша до гайдамаків мало й інше пояснення. Невдоволення січової сіроми примиренською політикою адміністрації Кошу, зокрема, пересліданням гайдамаків на вимогу російського уряду, загрожувало вилитися у серйозні заворушення, що й сталося у червні 1756 р. Очевидно, певна напруженість відчувалася вже у лютому, а тому старшина вирішила не доводити сірому до кипіння прийняттям жорстких заходів проти гайдамаків. Тим більше, що пошуками “козацького хліба” займалися широкі верстви січовиків. Про розмах гайдамацтва-здобичництва у середовищі січових запорожців може свідчити “Реєстр”, складений військовим судом польської Української партії у таборі під м. Роскопицями у вересні 1757 р. та надісланий до російського Сенату: на семи аркушах цього документу було подано прізвища та імена 474 запорожців, з конкретною вказівкою на приналежність до того чи іншого куреня. Відомості, що склали основу цього реєстру було отримано від захоплених на території Річчі Посполитої гайдамаків, під час проведення слідства. У середньому кількість звинувачених у гайдамацтві коливається у межах 10-12 козаків у кожному курені, що складає приблизно 3-6% від загальної кількості членів. В той же час помітна і певна нерівномірність поширення цього соціального

явища по куренях: від 1-2 (Уманський та Шкуринський курінь) до 29-33 козаків (Васюринський та Кисляківський) [28, арк.120-127].

Саме "гультайський" елемент складав базу гайдамачини на Півдні й після ліквідації Січі. Розслідуючи можливість заворушень колишніх запорожців напровесні 1776 р., російське командування Азовської губернії відзначало, що найбільш небезпечними для нього ні в якому разі не є "статечне" козацтво, яке відбувало раніше військові служби, мало господарство та родини. Найбільша небезпека походить від бездомної сіроми, яка традиційно зимує по хуторах, працюючи за самі лише харчі, а по весні збирається у ватаги по навколишніх лісах та прямує на грабунок до польських чи татарських володінь. Показовим фактом є те, що подібних зборищ побоювалося не тільки російське командування, але й осіле запорозьке населення, яке зазначало, що непогано було б продовжувати практику розгону люмпенських ватаг, започатковану ще Кошем [29, арк.6-7зв.].

Гайдамацький промисел мав чіткий сезонний характер, активізуючись у теплий час, та практично припиняючись взимку. Де ж гайдамаки перебували зиму? Проблема ця для них самих стояла настільки гостро, що відомий навіть випадок, коли група з 50 запорожців-гайдамаків, не витримавши жадливих умов мешкання та голоду, добровільно з'явилася у лютому 1756 р. на Січі з проханням пробачити їм провини [26, арк.786-787]. Наявність "подземных воровских убежищ" [26, арк.599зв.], про які згадується у документах, навряд чи могла б задовольнити гайдамакуючий елемент у суворий зимовий час – "схрони" слугували базами та притулком влітку та консервувалися до наступного сезону. Оскільки гайдамацькі ватаги формувалися ситуативно, кожен з їх учасників сам мав подбати про зимову стацію: січовий курінь, зимівник у запорозькому степу, слобода на "волості", всі вони ставали притулком для численної сіроми. Найбільш безпечними із них мали вважатися зимівники, оскільки тут безпека потрапити під пильне око адміністрації та бути викритим була значно меншою, ніж у крупних селищах. Частка здобичі, припасена ще з літа та передана власникові зимівника забезпечувала дах та їжу аж до весни.

Відповідно до цього, саме зимівники й стають об'єктом прискіпливішої уваги збоку російської та січової адміністрації. Так, починаючи з середини грудня 1755 р., на вимогу командира російських військ у Новосербському поселенні, генерал-майора І. Глебова, Кіш сформував спеціальні команди на чолі з "надійними" старшинами, які об'їжджали всі зимівники на землях Вольностей Війська Запорозького Низового з метою виявлення та арешту всіх безпаспортних бурлаків, які зимували по зимівниках. Втім, ефект від цього був невеликий, через пасивне ставлення до подібних ініціатив з боку основної маси запорожців, про що Глебов і скаржився до Правлячого Сенату [26, арк.625-628]. Додатковим заходом мав стати перепис населення зимівників разом із господарями та робітниками. Після видачі хазяям зимівників "білетів" на кожного з мешканців, ті могли законно відлучатися з зимівника лише з документом на руках. Прийом нових мешканців без документів суворо заборонявся, а всі зайди мали б під караулом відправлятися в Січ для слідства [26, арк.690]. Надання житла гайдамакам, утримання у себе вдома награвованого, прийняття його в подарунок – всі ці діяння розглядалися владою як співучасть та відповідно каралися. Маємо навіть випадок відправлення в монастир на довічне каяття коханки одного з гайдамаків [22, арк.89зв., 103-103зв.].

Оскільки зазвичай з Січі на гайдамацький промисел козаки йшли невеличкими партіями – до 5 чоловік, подібні невеликі партії гайдамаків часто ставали легкою здобиччю для російської прикордонної стражі або команд гетьманських козаків. Процедурне зняття показань із захоплених гайдамаків у таких випадках, дозволяє простежити сукупність соціальних зв'язків всередині здобичницьких ватаг, виокремити спонукальні мотиви їх дій.

Отже, 14 жовтня 1750 р. поблизу від Новомиргороду, на 15-й версті Січового шляху, командою полковника Миронова було затримано четверо піших гайдамаків, які прямували з Січі у Польщу "на промисел": Матвія Обертаса, Трохима Румянченка, Лаврентія Клименка та Петра Губченка. Всі вони були запорожцями. Чотири козака – чотири долі. Яким був шлях кожного від батьківської хати до запорозького куреня, та далі до острога? Чому покинули звичне рибальство та чумакування, як зішлись разом? Порівняльний аналіз автобіографічних розповідей кожного з них, без сумніву, дозволить з'ясувати це. Почнемо розгляд життєвого шляху кожного у тій самій послідовності, в якій знімалися показання з кожного у острозі містечка Крюкова.

1. Обертас Матвій, Данилів син, 32 роки. Народився у 1718 р. в селі Дергачі Харківського полку. Жив там до 1740 р., поки не помер його батько (матір він втратив у дитинстві). Після смерті останнього пішов на Січ, де жив при Незамаївському курені, в наймах у козака Василя Бородавки. Після двох років наймитування (1740-1742), став чумакувати й шість років поспіль ходив у Крим за сілля (до 1748 р.), а потім ще два роки ловив рибу на косах Азовського моря. Зі звичним плином життя було покінчено наприкінці липня 1750 р., коли він, будучи на Січі, пристав до ватаги з семи козаків, яка збиралася на гайдамацький промисел до Польської України. Пішли... У містечку Чечельнику на Уманщині вкрали по коню кожен, але ж навздогін кинулася польська козацька міліція. Під час схватки поляки вбили ватага Грицька Келебердянца та ще

двох козаків. Решта спромоглася відірватися та перейти через кордон на російський бік. Матвій перебрав на себе функції отамана та повів трьох своїх товаришів у Гард-на-Бузі. Там вони продали своїх коней, та залишилися “погуляти”. Досвід першого походу “на промисел” здався Обертасові вдалим. Він вирішив виступити у ролі “ватага” та загітував п’ятьох інших запорожців іти з ним. Коли ватага, керована Обертасом, дійшла до Новомиргорода, їм зустрілася ще одна ватага запорожців-гайдамаків, але вже не така аматорська, як обертасова – 30 кінних козаків. Ті запропонували “пішому воїнству” приєднатися до них та навіть дали їм по коню. У складі цієї партії М. Обертас з друзями перейшли кордон. Поблизу села Телепиного гайдамаки відігнали стадо корів у 200 голів, та переправили його на російський бік, до Новомиргорода. Однак тут їх наздогнав загін із трьохсот гетьманських козаків. Обертас разом зі “своїми” п’ятьма козаками ретирувався разом із кінями, порахувавши, що вони їх вже “відпрацювали”, та знову подалися в Гард. Подальша схема дій була вже відома: коней продали, а виручені гроші почали “дуванити” по шинках. Щойно ті закінчилися, виникла потреба знову йти на гайдамакування. Цього разу Обертас підмовляє згаданих вище трьох козаків та веде їх вже добре відомим йому шляхом. Однак, коли перейшли прикордонну річку Вись, випав сніг. Розуміючи, що по слідах, та ще й без коней, їх можуть легко упіймати, Обертас веде свою ватагу назад, на російський бік. Аби обсушитися після переходу броду, розклали вогнище, яке й побачив загін російських драгунів. Подальше відоме – арешт, острог, допит.

2. Румянченко Трохим, Родіонів син, 30 років. Народився у 1720 р. у містечку Галичі Переяславського полку. Мати змерла коли він ще був немовлям. Батько наймався до людей по різних селищах полку. Так тривало, аж поки Трохимові не виповнилося двадцять. У 1740 р. він із села Литвинове Лубенського полку пішов на Запорожжя. На Січі два роки (1740-1742) жив у Шкуринському курені, в наймах у козака Василя Коляди. Наступні вісім років свого життя (1742-1750), він рибалив у інших козаків за половину. Наприкінці серпня 1750 р. у Гарді йому зустрівся М. Обертас, який і підмовив його йти “на промисел”. Перший похід виявився для нього й останнім: не встигнувши нічого здобути, він потрапив до рук російської сторожі.

3. Клименко Лаврентій, Григор’їв син, 20 років. Народився у 1730 р., у селі Федорівці Миргородського полку, де й жив до 1744 р. Після смерті батька пішов на Січ. Там жив при різних козаках у Незамаївському курені та ловив рибу за половину (1744-1747). Після того ще три роки жив у Коренівському курені (1746-1750) за наймита. Навесні 1750 р. пішов робітником на рибальський завод в урочищі Вербовому на р. Інгулі, де й працював. Наприкінці серпня пристав до М. Обертаса, який набирав козаків у ватагу. Подальше вже відоме.

4. Губченко Петро, Андріїв син, 30 років. Народився у 1720 р. у містечку Ромнах Лубенського полку, де й жив до 1738 р. Коли йому виповнилося 18 років, пристав до запорожця Івана Тригуба та пішов на Січ. Рік прожив у Тригуба в Рогівському курені, а після цього перейшов до Сергіївського куреня, в якому жив “за товариша” між козаків та років з шість поспіль (1740-1746) ловив рибу на Буго-Дніпровському лимані. Надалі покинув рибальство та став чумакувати, чим і займався наступні чотири роки (1746-1750). Навесні цього року пішов рибалити на р. Інгул, а у серпні пристав до ватаги М. Обертаса [30, арк.7-9зв.].

Можливість зазірнути за завісу діяльності не “аматорських” гайдамацьких ватаг, подібних до “ватаги” М. Обертаса, а по справжньому великих військових груп запорожців-здобичників, керованих до того ж січовою старшиною, дають автобіографічні матеріали відомого запорозького ватажка Марка Мамає. Вони є тим більше цікавими для нас, оскільки фольклорна традиція населення “три-кордонної зони” у пониззі Південного Бугу, де сходилися російські, польські та кримські (турецькі) землі, не тільки ув’язала із його іменем назви ряду місцевостей поблизу від Мигії, але й вперто пов’язує саме з його особою народні образи з зображенням козака-бандуриста, широко відомі під назвою “Мамаїв” саме з середини ХVІІІ ст. [31, с.348].

Марко, Григоріїв син, Мамай, народився у 1710 р. у Чигирині, однак зростав у сотенному містечку Потоках Миргородського полку. Маючи 19 років від народження, Мамай одружився, однак досить скоро кинув молоду дружину та подався з Гетьманщини на Запорожжя. У 1730 р., коли Січ ще була під кримським ханом, він пристав до запорожця Кліща, який сидів зимівником на р. Татарці. Згодом, як запорожці повернулися у російське підданство, Мамай перебрався до іншого зимівчанина Карася, який жив поблизу від Січі. Тоді ж він став справжнім запорожцем, був прийнятий до Щербинівського куреня та отримав прізвище Огир. Мамай здебільшого полював та рибалив, віддаючи перевагу саме цим заняттям перед іншими. Так минули ще 10 років. Після цього Мамай перебрався на Задніпровщину, до свого рідного дядька Івана Кулі, який жив у Цибулеві, та навіть вирішив трохи вгамуватися. Відшукавши свою жінку, яку не бачив більше 15 років, він знову зійшовся з нею. Подружжя перебралося до села Уховки, в якому Мамаї прижилися, а Марко навіть 2 роки поспіль був за отамана громади.

У 1748 р. звичний плин життя раптово добіг свого кінця, коли до Мамає у гості навідався його рідний брат Грицько, а з ним ще п’ятеро запорожців. Змовившись з двома з них – козаками Мишастівського куреня Іваном Смертю та Якимом Гуртовим, Мамай пішов у сусіднє польське село Рацеве на грабунок. “Рейд” був не дуже успішним: по бідних селянських хатах

вдалося натрусити лише всякого краму – сорочок, хусток та тому подібного. Повернувшись на російський бік, Смерть та Гуртовий залишили весь цей непотріб Мамаю, а самі знову пішли до Польщі. Більше Мамай їх не бачив (подейкували, нібито їх таки схопили та стратили).

Ця маленька “пригода” сколихнула Марка, в якому знову прокинувся дух гультайства. Мамай кинув жінку й господарство, та знову подався на Січ, до рідного Щербинівського куреня. Тут він знову пробує “знайти себе” на рибальських заводах, однак ненадовго. Раз скуштувавши “козацького хліба”, Мамаєві вже важко було забути його смак. Весною 1750 р., після Великодньої седмиці, Мамай-Огир, з відома курінного отамана Федора Тарана, разом із іншими шістьма козаками свого куреня, зі зброєю подався “на промисел”. За ватага був сам Мамай. Привівши свою ватагу до Чорного Лісу, він долучив до неї ще кількох мешканців м. Цибуліва, з числа своїх знайомих. Ватага, яка вже налічувала 14 осіб, перейшла на польський бік. У Андрусівці гайдамаки пограбували шинкаря-єврея, взявши чимало речей та грошей. На зворотному шляху, під час переходу кордону, ватагу перестрів кирилівський сотник Григорій Рудь з командою козаків та хотів відібрати собі награбоване, однак гайдамаки були налаштовані войовничо, а тому Рудь мав ретируватися ні з чим.

Козак Мамай в іпостасях за різними виправами. Народна картина 2-ої половини XVIII ст.

Перейшовши кордон, ватага пішла до лісу Чути, де отаборилася та почали дуванити здобич й прогулювати її, вимінюючи на горілку в навколишніх селах. Поблизу від себе мамаєві гайдамаки уздріли іншу ватагу запорожців, під орудою запорожця Якова Комличка з Батуринського куреня. Ватага була значна – 50 козаків. Мамай зі своїми людьми приєднався до них. Всі разом рушили до м. Ведмедівки, причому за поводиря їм був послухник тамтешнього монастиря Кіндрат. Там їх чекали, зав’язалася стрілянина, під час якої одного з нападників було вбито. Ватага відступила, однак таки встигла захопити з собою селянську худобу – 10 волів та 30 овець. Повернувшись на місце попереднього табору в Чуті, гайдамаки два тижні поспіль пирували, вимінюючи у мешканців навколишніх селищ худобу та речі на горілку.

В процесі подібного відпочинку до гайдамацької ватаги Комличка приєдналося ще кілька десятків запорожців із різних куренів, у результаті чого її кількість зросла до 90 осіб. Зміцнена ватага рушила в рейд до містечка Мошни, шлях до якого зайняв 4 дні. Тут гайдамаки напали на подвір’я уніатського монастиря, та хоча й наразилися на збройну відсіч, спромоглися таки пограбувати ченців. Відступивши до Дніпра, ватага побіжно надібала кінський табун у 50 голів, який і відігнала, після чого розділилася на дві частини. Одна з них, у 40 козаків, в якій здебільшого були поранені козаки, погрузилася на заздалегідь підготовлені байдаки, та рушила рікою на Низ, а інша (50 козаків) кіньми пішла берегом. Спустившись до Калантаївки, де була

російська прикордонна застава, гайдамаки знову з'єдналися та перейшли кордон. Командирові російської варти подарували доброго коня і він “заплющив очі” на перехід ватаги.

Заглибившись на кілька десятків кілометрів вглиб російської території, гайдамаки отаборилися в Чорному Лісі. Розпочався традиційний поділ здобичі... У розпалі “дувану” до табору завітали гості з Січі – ватага здобичників у 150 козаків, керована отаманом Іркліївського куреня Гаврилом Лисим. Обидва загони злилися. Ще кілька разів гайдамаки ходили на польську територію, маючи за базу ліси Ясковці та Трушковці, та повертаючись з великою здобиччю. Для самого Мамаєв гайдамацький сезон того року перервався, коли його у серпні схопили запорожці з команди Гордія Полоза, надіслані з Січі на прикордоння спеціально для боротьби із запорозькими ж гайдамаками [32, арк.3-6зв.].

Однак Мамаєві вдалося зрештою втекти з-під варти та ще кілька років “гуляти” зі своєю ватагою на Запорожжі, Задніпровщині та в Польській Україні, з часом ставши одним з улюблених персонажів фольклорної прози та народного живопису.

Як видно зі сказаного вище, терени підросійської Задніпровщини посідали особливе місце в запорозькому гайдамакуванні. Це й не дивно, адже серед верств населення найбільш прихильних до прикордонного здобичництва, в першу чергу слід зарахувати мешканців слабко заселених “Задніпровських місць” (територія сучасної Кіровоградської області), які після 1733 р. чергового разу перейшли під російську владу. Спорідненість населення Задніпровщини з Запорожжям – як за способом життя, так і за прямими родинними зв'язками, неодноразово відзначали представники російської влади різних щаблів. Найбільш характерні та показові характеристики: “без малейшей отмены Запорожцы”, “одним промыслом с запорожцами промышляют, или же в их промыслах им способствуют и участвуют” і тому подібні [33, арк.8]. Переважання українського етнічного елемента серед задніпровських осельників було безсумнівним, так само й безсумнівним було переважання запорожців у складі гайдамацьких ватаг. Тут вважаємо за доречне послатися на матеріали епістолярного спілкування російського та турецького прикордонного командування (коменданта фортеці Св. Єлизавети та буджацького сераскира), яке велось впродовж літа 1755 р. з приводу викорінення здобичництва. Обидва командири дійшли паралельних висновків, що хоча в лавах гайдамаків, що опанували “три-кордонну зону” присутні представники різних етносів, запорозький елемент, все ж таки, є провідним та визначальним [26, арк.453,455зв.,464].

Можна також стверджувати, що впродовж всього досліджуваного періоду до занять гайдамацтвом, у здобичницькому його розумінні долучалися не тільки козаки Війська Запорозького Низового, але й самі широкі верстви населення прикордонної зони, причому не обов'язково вони були козаками, ба навіть й українцями.

Як це видно з тих же оцінок російського командування, гайдамацтво – явище вкрай неоднорідне як етнічно, так і соціально. Гайдамаками постають і двоє сербських гусара, які пограбували пасіку в Чорному Лісі, були схоплені на гарячому та засуджені саме за гайдамацтво, і двоє хлопців-українців, які були в наймах у новосербського офіцера у шанці Вілагош (Деріївці) та “навели” на дім свого наймача ватагу запорожців-здобичників [26, арк.687-687зв.]. Подібних свідчень “інтернаціональності” гайдамацтва-здобичництва у регіоні чимало. Зокрема, маємо випадки участі у гайдамацьких наїздах на Польську Україну новосербських гусарів, сербів за національністю (травень 1753 р.). Причому, в оцінці як польської, так і російської сторони, їх дії були оцінені саме як гайдамацтво (без акцентування на етнічній чи конфесійній їх належності) [34, арк.47-47зв.].

Говорячи про участь неукраїнського населення Південної України у гайдамацтві-здобичництві, варто, мабуть, навести приклад, який досить прозоро демонструє переважно соціальне, а не етнічне його забарвлення. Так, з другої половини 1750-х років гайдамацькі виправи на задніпровському прикордонні вступають у якісно нову фазу, набуваючи рис добре налагодженого та керованого вмілою рукою промислу. Людиною, яка спромоглася поставити під контроль значну кількість здобичницьких ватаг, направити їх енергію по визначеному ним самим руслу, став... головний командир Новосербського корпусу генерал-поручик Іван Хорват. Причетність офіцеру його рангу до гайдамацтва була доведена не відразу [35].

Першого разу факти “патронажу” гайдамацьких ватаг Хорватом та іншими вищими офіцерами Новосербського корпусу виявилися восени 1757 р., коли при рапорті генерал-майора І. Глебова до Правлячого Сенату було отримано копію з протоколу допиту військовим судом Української партії, схопленого поляками гайдамака Василя Винниченка, російського підданого. Вони відразу стали предметом закритих слухань у Секретній експедиції Сенату. Що ж було в них такого, що настільки привернуло увагу сенаторів і схвилювало їх?

Двадцятирічний В. Винниченко був уродженцем слободи Палієве Озеро (російська частина Балти, або Говтви), який навесні 1757 р. найнявся у Новомиргороді працювати на цегляний завод, що належав комісарові канцелярії Новосербського корпусу Василю Акацатову. Три місяці

поспіль Винниченко працював, отримуючи по 5 коп. на день, аж поки його не викликав на відверту розмову хазяїн. Той спитав, чи не набридло йому рвати жили на заводі, якщо можна легко й швидко розбагатіти. Те ж саме питання було задане й ще двом молодим робітникам. Отримавши схвальну відповідь, комісар видав їм по коневі, вогнепальну та холодну зброю, та велів їхати до маєтку І. Хорвата – слободи Генералки поблизу від Новомиргорода. Там якраз формувалася гайдамацька ватага. Ватагом був запорожець Шрам із Личківського куреня. Кілька січовиків з того ж куреня становили ядро ватаги. Решту склали такі ж новачки, як і сам Винниченко з товаришами. Здебільшого то були уродженці прикордонних селищ, як російських, так і польських – Виски, Плетеного Ташлику, Лисянки та інших. Всього у ватазі було 21 чоловік. Впродовж липня-вересня 1757 р. керована Шрамом ватага кілька разів ходила на грабунок до Польської України. Грабували кого прийдеться – євреїв-корчмарів, звичайних селян, православного протопопа, в якого до цього був робітником один із гайдамаків, православні й уніатські церкви, католицькі костьоли... Здійснивши черговий рейд, ватага зі здобиччю поверталася на російську територію. На кордоні, у Петроострівському шанці, у неї було “вікно” – новосербський прапорщик-прикордонник. За відповідну частку награвованого він не тільки безперешкодно пропускав ватагу, але й надавав їй свій хутір для відпочинку. Визначена заздалегідь доля здобичі відразу ж йшла до І. Хорвата, В. Акацатова та інших офіцерів-концесіонерів [28, арк.64-69].

З часом почали додаватися нові факти, що підтверджували зв'язок Хорвата з гайдамацтвом. Наприкінці березня 1758 р. під час переслідування гайдамацької ватаги, яка поверталася з промислу в Польській Україні, одного гайдамака було поранено та схоплено форпостною командою гетьманських козаків. На превеликий подив останніх, в процесі допиту з'ясувалося, що захоплений був сотником Новослобідського козацького полку Юрком Табанцем. Не менш вражав і склад ватаги, якій вдалося відірватися від переслідування: сотник того ж полку Мовчановський, прапорщики Хорватового гусарського полку Булацель та Іванов, унтер-офіцери та рядові цього ж полку. На грабунок всі вони йшли з відома І. Хорвата, який мав свою долю в здобичі [28, арк.46-52].

Втім, здобич далеко не завжди була кінцевою метою Хорвата. Гайдамацькі ватаги стають для нього зручним знаряддям “вирішення” прикордонних конфліктів з польською стороною. Так, на весні 1758 р. ним було сформовано ватагу виключно з запорожців (80 козаків), яка мала напасти на маєтки польських губернаторів у Балті та Крутах. Напад мав стати помстою за утримання останніми кількох сот родин волохів, які йшли для поселення в Нову Сербію, однак були силоміць посаджені на землю по маєтках згаданих губернаторів [28, арк.197].

Однією рукою плекаючи “свої” гайдамацькі ватаги, новосербське керівництво другою вело жорстку боротьбу з викорінення непідконтрольного їй гайдамацького елементу. Так, влітку 1760 р. І. Хорват особисто очолив каральну експедицію проти двох гайдамацьких ватаг, які отаборилися в лісі Чуті [36, арк.540-541].

Якщо не цуралися гайдамакувати новосербські офіцери, причому самого високого рангу, то що вже казати про простих смертних? Залюбки вдавалися до гайдамацького промислу й звичайні мешканці прикордонної зони – селяни державних слобід. Розжитися худобою, реманентом, грошенятами... Сусіди, родичі, куми – члени подібних ватаг зазвичай були пов'язані між собою низкою різноманітних соціальних зв'язків [28, арк.57-57зв.,58].

Відносно того, що гайдамацтво-здобичництво було добре налагодженим й організованим промислом, з якого мали зиск не самі лише запорожці, свідчать численні документи, які розкривають механізм цього промислу: чумаки з Запорожжя, які привозять рибу на продаж до польських володінь, не тільки торгували, але й принагідно видивлялися найбільш заможні садиби шляхти чи то міщанські оселі, виступаючи, таким чином, у ролі навідників; не гребують здобичництвом гетьманські посполиті, які приходять до Польської України на сезонні заробітки під час жнив та сіножаті; так само не проти підзаробити на скупці награвованого у гайдамаків й... місцева польська шляхта та єврейські купці-гешефтмахери з Брацлавського, Подільського та Київського воеводств, які хоча самі й потерпають від гайдамаків, однак не цураються скупити задурно в Січі й Гарді коштовні речі або виміняти їх на горілку [37, арк.345-349].

Одним словом, гайдамацтво як вид козацького промислу, себто здобичництво, годувало багатьох. Очевидно саме цим пояснюється його популярність в самих широких верствах запорозького козацтва впродовж всього XVIII ст., вміння пристосовуватись та виживати за несприятливіших умов. Поступове згасання гайдамацтва розтяглося не тільки на всю останню чверть XVIII, але й до початку XIX ст. Й російському й турецькому уряду, в сферу впливу яких потрапили дві найбільші з пост-січових запорозьких спільнот – чорноморська й задунайська, довелося докласти чималих зусиль до викорінення здобичництва в козацькому середовищі, переорієнтовуючи його виключно на військово-службові функції.

Таким чином, на підставі всього викладеного вище, можемо зробити наступні висновки:

- гайдамакування запорозького козацтва на польсько-російсько-турецькому прикордонні впродовж всього XVIII ст., значною мірою було зумовлене традиціями здобуття так званого “козацького хлібу”, які склалися в попередні історичні епохи;
- інституалізація гайдамацтва як окремого вектору військово-політичних виправ відбулося за часів перебування Війська Запорозького Низового в кримській протекції, та має звязки з практиками татарсько-ногайського здобичництва;
- у багатьох випадках гайдамакування-здобичництво було позбавлене національних, релігійних чи то класових (соціальних) мотивацій, являючи собою різновид соціального бандитизму;
- фіксація державних кордонів Речі Посполитої, Османської та Російської імперій, введення карантинно-форпостної служби та паспортної системи на “трикордонні” поставили гайдамакування запорожців поза законом та сприяли його поступовому згасанню.

Джерела та література

1. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733-1768. – Одесса, 1845.
2. Rawita-Gawronski F. Historia ruchow hajdamackich (w. XVIII). – Brody, 1913. – Т. I, II.
3. Мірчук П. Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 р. – Лондон – Нью-Йорк, 1978.
4. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. – К., 1961.
5. Kohut E. Zenon. Myths Old and New: The Hajdamak Movement and the Koliivshchyna (1768) in Ricent historyography // HUS. – 1977. – Vol. I. – № 3.
6. Швидько Г.К. Гайдамаччина // Українське козацтво: Мала енциклопедія.– К.; Запоріжжя, 2002.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.
8. Антонович В. Предисловие // Архив Юго-Западной России. – Ч. III. – Т. III: Акты о гайдамаках (1700-1768). – К., 1876.
9. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф. 89. – Оп. 4.: 1714 г. – Д. 5.
10. Biblioteka Czartoryjskich w Krakowie (BCz), gps. 606-IV.
11. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 304. – Ч. 1. Показовим у цьому відношенні є епізод з пізніх гайдамацьких часів – з 1787-1788 рр., коли управитель маєтку князів Олександра і Йосифа Любомирських у Балті, шляхтич Календа, звинуватив у гайдамацтві, пограбував майно і навіть продав у рабство туркам (!) 25 родин волохів. Підставою для звинувачення їх у “гайдамацтві” став факт служби у Війську Запорозькому Низовому і у відродженому Чорноморському козацькому війську голів сімейств; гадаємо за доцільне привести тут цитату з документу (рапорт отамана Чорноморського козацького війська Захара Чепігі князю Г. Потьомкіну-Таврійському від 9 листопада 1788 р.) – “бывшие в старой Запорожской службе козаки волохи..., по внушимоу им войска верных козаков собранию поступили по прежнему в службу... – шляхтич Календа повлекши на оных приличие слова гайдамак, неповинно ограбил...”.
12. РГАДА. – Ф. 9. – Отд. II. – Оп. 4 (ч. 3). – Кн. 94.
13. Российская национальная библиотека Отдел Рукописей (РНБ ОР). – Ф. 905. – Оп. 2. – Q-347 (копія з “розпитів” запорожців Федора Волошенка, Якова Лисого, Олексія Красновиченка та Якова Безрученка, захоплених під час грабунків у травні 1713 р.).
14. РГВИА. – Ф. 20. – Оп. 1. – Д. 31. Так, маємо звістки від 23 листопада 1730 р. про захоплення запорозько-татарською ватагою ясиру в містечку Тарановці Полтавського козацького полку.
15. Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации (АВПРИ). – Ф. 90. – Оп. 90/1. – Д. 882. Очевидно, що нападники стереглися небезпеки викриття, оскільки у всіх випадках хоча й вдягалися на турецький штиб, а також натерали обличчя порохом або пов'язували хустками, таки розмовляли українською і мали чуприни-оселедці. Зрозуміло, що до подібного маскараду їм слід було вдаватись лише в тому разі, якщо їх добре знали в тих селищах, на які вони нападали.
16. РНБ ОР. – Ф. 1000. – Оп. 2. – Д. 874: “некоторым запорожским козакам, кои в Полше грабительства делали, учинена экзекуция, и из них приводец повешен” (11 серпня 1739 р.).
17. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 1. – Ч. 2 (грамоти імператриці Єлизавети Петрівни Війську Запорозькому Низовому від 14 квітня 1746 р., 3 лютого й 8 квітня 1747 р., з вимогою припинити козацькі наскоки на ногайські й татарські улуси, польські володіння, а Кошу активніше переслідувати гайдамаків). Те що під гайдамацтвом у даному випадку розуміється не тільки рейди в Польську Україну, але й “луплення” татар, видно хоч би й з настанов Війську: “в турскую сторону... ездить и ходитъ смирно, по войсковым паспортам невооруженою рукою, ... и не посмеет уже никто другой без того себя Запорожским козаком называть, меньше ж гайдамацкие продерзости на оных затевать” (арк.653в.).
18. РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 115. – Д. 16. Наприклад, 25-річного запорожця Михайла Бережного (Вовка) на початку 1771 р. було засуджено на довічну каторгу в Сибіру за “девятикратные воровства лошадей, скота и пожитков у жителей запорожских зимовников”.
19. РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 115. – Д. 16.
20. РГАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 797. – Ч. 3а.
21. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 315. – Ч. 2.
22. РГАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 797. – Ч. 3а. Так було у випадку з козаком Йосипом Приблудою, який здійснював із своєю ватагою крадіжки та грабунки на території Запорозьких Вольностей та

- Новоросійської губернії, представляючись зустрічним (в тому числі й жертвам) то запорозьким полковником, то сотником Прилуцького полку, то поручиком вірменських ескадронів.
23. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 315. – Ч. 1 (протокол допиту турецького запорожця Ничипора Карагуля, присланий при рапорті генерал-поручика П. Текелія князю Г. Потьомкіну-Таврійському 10 травня 1784 р.). Життєвий шлях цього запорожця є досить показовим. Народився він у м. Келеберді Полтавського полку у 1734 р., в козацькій родині. Після смерті батьків, у двадцятирічному віці подався на Запорожжя. Тут рибалив, чумакував. Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. служив на запорозькій морській флотилії. Накопив певні кошти, які використав після 1775 р., осівши хутором на р. Інгулі. Мав достатньо худоби, робітників. Так тривало шість років, після чого Карагуль розпродав все майно і почав пиячити (причини такої різкої зміни життєвих пріоритетів не вказує). Як скінчилися гроші, подався на турецький бік, де пристав до гайдамацької ватаги Тягуна, яка мала за базу власний курінь на Тилигульському лимані. Ходив на грабунок у польські та російські володіння, аж поки його не схопила прикордонна сторожа з донських козаків.
 24. РГАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 78.
 25. РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 126. – Д. 2659.
 26. РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 1579. Донесення гетьмана К. Розумовського в Правлячий Сенат від 22 січня 1756 р.
 27. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького (ДІМ), КП. 7457 / АРХ. 14740 (ордер князя Г. Потьомкіна азовському губернатору В. Черткову від 24 грудня 1776 р.). Показовий момент – самі звинувачені старшини свідчили про наступне: “во оной драке учинившиися смертоубийства произошли от находившейся тогда толпы бродяг которых необузданное своевольство не признавая никакой власти стремились на грабеж и корысть, от чего их воздержать ничто не сильно было”.
 28. РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 1591. Повна назва документу – “Реестр выписанной из производимого здесь о разбойных делах следственного дела кто имяны и прозваниями из Сечи Запорожской по оговорам разбойническим требуется о том и явствует ниже сего с объявлением куреней”. Згідно цього реєстру, навесні 1758 р. до гайдамацького промислу в Польщу рушило з січових куренів козаків: Ведмедівського – 14; Канівського – 24; Поповицького – 13; Тимошівського – 8; Джерелівського – 13; Левушківського – 19; Пластунівського – 15; Незамаївського – 6; Уманського – 2; Переяславського – 7; Кушківського – 14; Сергієвського – 5; Коренівського – 8; Дядьківського – 6; Платнерівського – 20; Крилівського – 15; Щербинівського – 7; Мишастівського – 9; Донського – 7; Деревянківського – 1; Титарівського – 5; Батуринського – 4; Конелівського – 15; Кисляківського – 33; Стеблівського [не вказано, з якого саме Вище-, чи Нижче-Стеблівського – В.М.] – 11; Калниболоцького – 7; Шкуринського – 1; Васюринського – 29; Величковського – 14; Іркліївського – 18; Рогівського – 10; Іванівського – 13; Пашківського – 6; Мінського – 6; Брюховецького – 10; Корсунського – 13. Окремо вказані “молодики з Великого Лугу” – 9, а також мешканці військових слобод Кодака – 5, Романкового – 1 та Каменського – 4. Крім того, приналежність до того чи іншого куреня ще 51 козака, встановлено не було.
 29. ДІМ, КП. 38197 / АРХ. 208 (рапорт командира Личківського повіту секунд-майора Краміна азовському губернатору генерал-майорові В. Черткову від 16 лютого 1776 р.). Одружені запорожці Барвінкостинківського повіту навесні 1776 р. через своїх депутатів висловлювали губернаторові занепокоєння через брак військових команд, які б могли протистояти гайдамакам, тим більше що у них самих ще влітку 1775 р. владою було конфісковано всю зброю, позбавивши можливості самостійно впоратися з цією напастю.
 30. РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 846.
 31. Левченко М. Гайдамацкий кут // Киевская старина. – 1882. – Т. 5.
 32. РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 1245 (“Экстракт сочиненной в Киевской губернской канцелярии из распросных речей вора и разбойника прозванием Мамаю, которой в Запорожской Сечи при лантмилицкой команде распрашиван”).
 33. РГАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 76.
 34. РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 1574.
 35. РГАДА. – Ф. 10. – Оп. 3. – Д. 370 – “Следственное дело о злоупотреблениях генерал-поручика И. Хорвата. 1763-1764 гг.” Справа містить десятки доведених фактів не тільки скупки краденого, навмисного не переслідування гайдамаків за частку здобичі, але й власне організації Хорватом гайдамацьких ватаг і відсилки їх на промисел до польських володінь.
 36. РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 1592.
 37. Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). – AR. – dz. II. – ks. 46 – “Punkta ktore do aszekurowania kraju pogranicznego polskiego od najazdow i rabunkow z Siczy z Gardu y innych mieysc zaporozkich sciagaia sie spisane z roznych scizlych perquiszcyi o indaqacyi tudziez z kontepat haydamakow na Kommisszyi wdztwa Braclawskiego stawionych roku 1751 d. 5 januariy et ad resolutionen 20 JMP Krakowskiego Hetmana W. Koronnego podane”.

Summary

The article is dedicated to the research of the social-crime motives in activity of Zaporozian-Haydamaks during the XVIII age. Materials of the Poland, Russian Federation and Ukraine archives, which were brought into the scientific turn firstly, are the basis for the scientific research.